

จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ:
หลักฐานพุทธศาสนานิกายวิภัชชา

**Inscription on Buddhapāda from Andhra
Pradesh: Evidence of Vibhajjavāda
Sect of Buddhism**

อุเทน วงศ์สถิตย

U-tain WONGSATHIT

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

Faculty of Archaeology, Silpakorn University, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 26 เม.ย. 2565

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 17 ก.ค. 2565

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 2 มิ.ย. 2565

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 22 ก.ค. 2565

จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ: หลักฐานพุทธศาสนานิกายวิภัชชวาท

อุเทน วงศ์สถิตย์

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ ประเทศอินเดีย อายุราวพุทธศตวรรษที่ 9 ด้วยวิธีการทางจารึกศึกษาโดยพิจารณาถึง อักษร ภาษา วัสดุ สถานที่ และ สวรรัตถะ

ผลการศึกษาพบว่า จารึกดังกล่าวจารึกด้วยอักษรพราหมีแบบอินเดียใต้สมัยราชวงศ์วิษณุคุณติน เป็นภาษาปรากฤตที่ใกล้เคียงกับภาษาบาลีมาก วัสดุที่จารึกเป็นรอยพุทธบาทคู่ที่แกะสลักจากหิน พบที่โบราณสถานที่เป็นมหาริหารในบริเวณนาครขุนโกลนทะ สวรรัตถะแสดงถึงหลักฐานพระพุทธศาสนานิกายวิภัชชวาทที่ต่อมาพัฒนาเป็นเถรวาท และแสดงถึงความสัมพันธ์กับสำนักมหาริหารในประเทศศรีลังกา นอกจากนี้ยังเป็นหลักฐานแสดงถึงเครือข่ายสมณทูตที่ถูกส่งไปในสมัยพระเจ้าอโศก จารึกหลักนี้เป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยที่ปรากฏรอยพุทธบาทคู่และ

ลวดลายศิลปะอมราวดี ที่อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และความ
ทรงจำของพระสงฆ์สมัยสุโขทัยที่เดินทางไปไหว้สถูปอมราวดี ประเทศ
อินเดีย

คำสำคัญ: จารีกรอยพุทธบาท อานธรประเทศ วิภิกขวาท
เถรวาท พุทธศาสนา

Inscription on Buddhapāda from Andhra Pradesh: Evidence of Vibhajjavāda Sect of Buddhism

U-tain WONGSATHIT

Abstract

The purpose of this article is to use epigraphical theory to examine an inscription on Buddhapāda from Andhra Pradesh, India, dated to the third century AD. The study examines the inscription in five contexts: script, language, shape, location and content.

The analysis reveals that the inscription was engraved in the Viṣṇukundina dynasty's Southern Brahmi script in the Prakrit language, which is very similar to Pāli. The inscription is on a stone in the shape of Buddhapāda or Buddha's footprint, that was discovered at the Mahāvihara or Great temple in Nagarajunakonda. The inscription's content reflects the existence of the Vibhajjavāda sect of Buddhism, which later evolved into the Theravāda sect. It also illustrates the sect's relationship with the

Mahāvihāra School in Sri Lanka. Additionally, the content demonstrates the historical connection with Buddhist missionaries sent by king Ashoka. Through the pair of Buddhapāda and Amaravati motifs discovered in Prachinburi, this discovery demonstrates the presence of Buddhism in Thailand, since according to a 14th century inscription, Amaravati was still a place of pilgrimage for Buddhist monks from Thailand during the Sukhothai period.

Keywords: Inscription on Buddhapāda, Andhra Pradesh, Vibhajjavāda, Theravāda, Buddhism

ความนำ

สุภัทฺธดิศ ดิศกุล¹ ได้กล่าวถึงอายุศิลปะอมราวดีไว้ว่า “ศิลปะอมราวดีเจริญขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย แถบลุ่มแม่น้ำกฤษณา ราวพุทธศตวรรษที่ 6 หรือ 7 ถึงพุทธศตวรรษที่ 9” ซึ่งพื้นที่ดังกล่าว คือ บริเวณรัฐอานธรประเทศ ของประเทศอินเดีย ในปัจจุบัน ศิลปะอมราวดีนั้นเป็นศิลปะที่เนื่องในพระพุทธศาสนามีหลักฐานเป็นโบราณวัตถุและโบราณสถานที่นาครซุนโกณฑะ (Nagarjun-konda) ชัคคัยเปฏฐะ (Jaggayyapeta) เป็นประจักษ์พยาน ศิลปะอมราวดีจึงเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงความเจริญทางพุทธศาสนาในบริเวณรัฐอานธรประเทศผ่านราชวงศ์ที่ปกครองตั้งแต่ราชวงศ์สาตวาหนะ อิศวากุ จนถึงราชวงศ์วิษณุคุณติน

โบราณสถานนาครซุนโกณฑะ เป็นกลุ่มโบราณสถานที่โดดเด่นแห่งหนึ่งในศิลปะอมราวดี ปัจจุบันตั้งอยู่ในบริเวณเกาะกลางน้ำของนาครซุนสาคร (Nagarjuna Sagar Dam) เขื่อนเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่สร้างขึ้นกันแม่น้ำกฤษณา ตั้งอยู่ชายแดนระหว่างรัฐอานธรประเทศกับรัฐเตลังคานา นาครซุนโกณฑะประกอบด้วยโบราณสถานของพุทธศาสนาจำนวนมากมีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6-9 รวมถึงมหาวิทยาลัยที่เชื่อว่าทำนนาครซุน พระเถรอาจารย์ผู้ก่อตั้งสำนักปรัชญามายมิกะ เคยพำนักและสอนอยู่ด้วย²

¹ สุภัทฺธดิศ ดิศกุล, *วิวัฒนาการของศิลปะอินเดียแบบอมราวดี* (พระนคร: กรุงสยามการพิมพ์, 2511), 37.

² The Editors of Encyclopedia Britannica, “Nagarjunakonda,” *Encyclopedia Britannica*, June 12, 2015, <https://www.britannica.com/place/Nagarjunakonda>.

นักโบราณคดีพบโบราณวัตถุและจารึกจำนวนมากที่โบราณสถานนาครชนโกณฑะ รอยพุทธบาทคู่ขึ้นหนึ่งมีข้อความจารึกไว้ด้วยจารึกหลักนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงการมีอยู่ของนิกายวิภจจวาทและเครือข่ายในบริเวณต่างๆ ของอินเดีย

รายละเอียดเกี่ยวกับจารีกรอยพุทธบาท จากอานธรประเทศ

ชื่อจารึก EIAD 61

วัสดุ รอยพุทธบาท ขนาดสูง 18 ซม. ยาว 50 ซม. กว้าง 43 ซม.

ภาษา ปรากฏ (Prakrit) ซึ่งจัดเป็นภาษาอินโด-อารยัน สมัยกลาง (Middle Indo-Aryan)

อักษร อักษรพราหมีแบบอินเดียใต้ จารึกจำนวน 3 บรรทัด บนพื้นที่ด้านหน้าขนาด 6×43 ซม.

อายุ ราวคริสต์ศตวรรษที่ 3 / ราวพุทธศตวรรษที่ 9

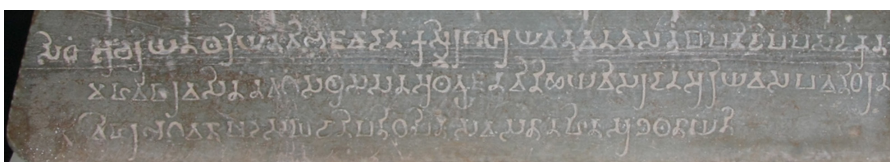
สถานที่พบ ใกล้ทางเข้าสถูปนาครชนโกณฑะ โบราณสถานหมายเลข 38

อ้างอิง <http://hisoma.huma-num.fr/exist/apps/EIAD/works/EIAD0061.xml?&odd=teipublisher.odd>

ภาพที่ 1 รอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ

ที่มา: Vincent Tournier, “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmraparṇīya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th– 6th Century Āndhradeśa,” *Indo-Iranian Journal*, 61, (2018): 50.

ภาพที่ 2 จารึกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ

ที่มา: Vincent Tournier, “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmraparṇīya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th– 6th Century Āndhradeśa,” *Indo-Iranian Journal*, 61, (2018): 51.

คำอ่าน

- (1) สิธฺ อจริยณํ เถรียนํ วิภจจวาทานํ กสฺมิมิ-คํธาร-ยวน-วณวาส-
ตํปณฺธิป-ปสาทกนํ
- (2) มหาวิหารวาสินํ นวคํ-สตุสสน-อถุยฺชน-วินิฉย-วิสรทานํ
อริย-วิส-ปเวนิ-ธรรนํ
- (3) วิหาเร ภควโต ปทสฺมทานิ ปติจปีต สวสทานํ หิตสุขณาย ติ

คำแปล

ขอความสำเร็จจงมี เพื่อประโยชน์สุขแห่งสัตว์ทั้งหลาย คู่แห่ง
พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า ถูกประดิษฐานไว้แล้ว ในวิหารแห่ง
อาจารย์ทั้งหลาย ผู้เป็นพระเถระ ฝ่ายวิภจจวาท ผู้เป็นที่ชอบใจแห่งชน
ชาวคัมภีระ คันถาระ ยวนะ วณวาสะ และตัมปปณฺธิทีปะ ผู้อยู่ใน
ฝ่ายมหาวิหาร ผู้เชี่ยวชาญในการวินิจฉัยทั้งอรรถและพยัญชนะแห่ง
นวัคคตฺตฤศาสน์ ผู้สืบเชื้อสายแห่งวงศ์พระอริยะด้วยประการฉะนี้

บทวิเคราะห์

ต่อไปผู้เขียนจะวิเคราะห์จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ
ตามแนวจารีกรศึกษา ใน 5 ประเด็น คือ อักษร ภาษา วัสดุ สถานที่ และ
สารัตถะ

1. อักษร

คำอ่านอักษร

ลธิ อ จ ริ ย นั เถ ริ ย นั วิ ภ ช วา ทานั กสุมิร คัธาร ย ว
น ว น วา ส ตั พ ปั นิ ทิ ป ปสาท ก นั

ม หา วิหาร วา ลี นั น ว คั ส ถุ ส ส น อ ถ วุ ยั ช น วิ นิ จ ย
วิ สร ทา นั อ ริ ย ว ส ป เถ นิ ธรนั

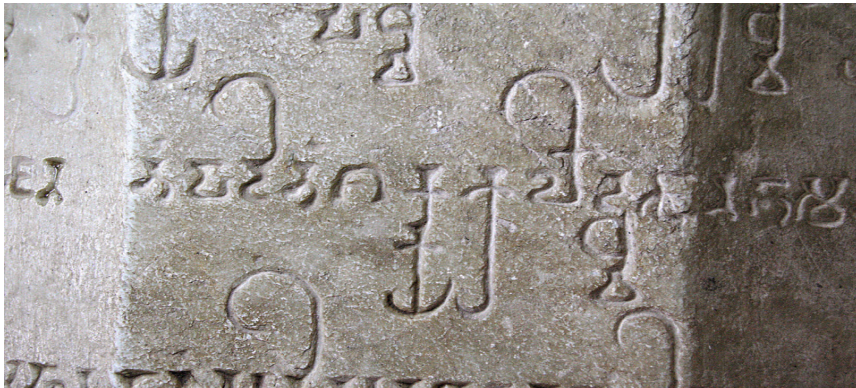

วิ หา เร ภ คว ไต ป ท สั ม ทา นิ ปติ จ ปี ต ส ว ส ตา นั หิ
ต สุ ข ถ นา ย ตี

นักวิชาการกำหนดเรียกอักษรในจารึกพุทธบาทนี้โดยรวมว่า อักษรพราหมีแบบอินเดียใต้ ซึ่งสามารถแยกย่อยตามราชวงศ์ที่ปกครอง ได้อีก Vincent Tournier³ จัดจารึกหลักนี้เป็นของราชวงศ์วิษณุคุณติน ซึ่งปกครองอาณาจักรประเทศในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10-11 จากการแสดง คำอ่านเทียบกับรูปอักษรจะเห็นได้ว่า อักษรของจารึกรอยพุทธบาทนั้น คล้ายคลึงจากอักษรสมัยราชวงศ์อิชวาคุ (ราวพุทธศตวรรษที่ 9-10) ที่

³ Vincent Tournier, “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmraparṇīya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th– 6th Century Āndhradeśa,” : 20-96.

ปกร่องพื้นที่ดังกล่าวมาก่อน แต่ก็ยังรักษาเอกลักษณ์ลักษณะเส้นยาว
ดังสังเกตได้จากจารึกของพระเจ้าปुरुชทัตตะราชวงศ์อิชวาคุ
อ่านได้ว่า “ตปาทิตฺ ศกฺยาภูโลทุฐวเซ” จะเห็นได้ว่าอักษร “ก” ของจารึก
ทั้งสองหลักลากเส้นกลางยาวลงมามาก อันเป็นลักษณะเด่นของจารึก
ที่พบในแถบอานธรประเทศ

ภาพที่ 3 จารึก EIAD 104 ของพระเจ้าปुरुชทัตตะราชวงศ์อิชวาคุ
ที่มา: Baums Stefan, Griffiths Arlo, Strauch Ingo and Tournier Vincent,
“Early Inscriptions of Āndhradeśa: Results of fieldwork in January and
February 2016,” *Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient*,
Tome 102, (2016): 373.

2. ภาษา

นักวิชาการกำหนดเรียกภาษาในจารีกรอยพุทธบาทจากอานธร
ประเทศนี้ว่าเป็นภาษาปรากฤต ซึ่งเป็นคำเรียกรวม ๆ ของภาษาพื้นเมือง
ในอินเดียสมัยโบราณที่สืบเนื่องมาจากภาษาในตระกูลอินโด-ยูโรเปียน
ที่รวมภาษาต่าง ๆ จำนวนมาก เช่น ภาษาอปรภัมตะ ภาษาอรรมาครี
รวมถึงภาษาบาลีด้วย

แม้นักวิชาการหลายท่าน เช่น L.S. Cousins⁴, Baums Stefan, Griffiths Arlo, Strauch Ingo และ Tournier Vincent⁵ ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ภาษาปรากฏอยู่ในจารึกนี้ใกล้เคียงกับภาษาบาลีมาก แต่ไม่ได้แสดงรายละเอียดไว้ ดังนั้นผู้เขียนจึงได้เทียบกับคำศัพท์ภาษาปรากฏอยู่ในจารึกกับภาษาบาลีมาตรฐาน ซึ่งได้ผลออกมาดังนี้

ตารางที่ 1 ตารางเทียบคำศัพท์ภาษาปรากฏกับภาษาบาลี

คำศัพท์ภาษาปรากฏ	คำศัพท์ภาษาบาลี	ความหมาย
สิธ	สิทฺธ	ขอความสำเร็จจะมี
อจริยน	อาจริยาน	แห่งอาจารย์ทั้งหลาย
เถรียน	เถรียน (เถรान)	ผู้เป็นพระเถระ
วิชชวาทน	วิชชวาทิน	ฝ่ายวิชชวาท
กสุมิร-คัธาร-ยวน- วนวาส-ตัมปณิทีป- ปสาทกน	กสุมิร-คณธาร-ยวน- วนวาส-ตมฺพปณฺณิทีป- ปสาทกาน	ผู้เป็นที่ชอบใจแห่งชนชาว กัสมิระ คัณธาระ ยวนะ วนวาสะ และตัมพปณฺณิทีปะ

⁴ LS. Cousins, “On the Vibhajjavādins: The Mahimsāsaka, Dhammaguttaka, Kassapiya and Tambapaṇṇiya branches of the ancient Theriyas,” *Buddhist Studies Review*, Vol. 18, No. 2, (2001): 131-182.

⁵ Baums Stefan, Griffiths Arlo, Strauch Ingo and Tournier Vincent, “Early Inscriptions of Āndhradeśa: Results of fieldwork in January and February 2016,” *Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient*, Tome 102, (2016): 355-398.; Vincent Tournier, “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmraparṇiya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th– 6th Century Āndhradeśa,”: 20-96.

ตารางที่ 1 ตารางเทียบคำศัพท์ภาษาปรากฏกับภาษาบาลี (ต่อ)

คำศัพท์ภาษา ปรากฏ	คำศัพท์ภาษาบาลี	ความหมาย
มหาวิหารวาสินี	มหาวิหารวาสินี	ผู้อยู่ในฝ่ายมหาวิหาร
นวกัสตถุสนนอถุยชน วินิจยวิสรทธานั	นวกัสตถุสนนอถุถ พยุถชนวินิจยวิสรา ทีนั	ผู้เชี่ยวชาญในการวินิจฉัย ทั้งอรรถและพยัญชนะ แห่งนวกัสตถุศาสน์
อริยวสโปเวนิธรรณั	อริยวสโปเวนิธรรณั	ผู้สืบเชื้อสายแห่งวงศ์ พระอริยะะ
วิหาเร	วิหาเร	ในวิหาร
ภควโต	ภควโต	ของพระผู้มีพระภาคเจ้า
ปทสัฆทานิ	ปทสัฆมาฏานิ	คู่แห่งพระบาท
ปติจปีต	ปติฏจปีตานิ	ถูกประดิษฐานไว้แล้ว
สวสदानั	สพพสตุदानั	แห่งสัตว์ทั้งหลาย
หิตสุขณนาย	หิตสุขตุณนาย	เพื่อประโยชน์สุข
ติ	(อ)ติ	ด้วยประการฉะนี้

จากการเปรียบเทียบจะเห็นถึงความเหมือนและความต่าง คือ จากคำศัพท์ทั้งหมด 15 คำ มีคำที่เหมือนกัน 2 คำ คือ ภควโต วิหาเร ส่วนคำว่า ติ กับ (อ)ติ นั้นน่าสังเกตที่คำในจารึกไม่ได้เข้าสนธิ

ส่วนความต่างนั้นพบความเปลี่ยนแปลงใน 2 ระดับ คือ รูปผันวิภัติและเสียงสระ-พยัญชนะ พบรูปศัพท์ที่ผันวิภัติแตกต่างกันเพียง 1 คำ คือ ปติจปีต – ปติฏจปีตานิ ส่วนความต่างเสียงสระ-พยัญชนะสามารถจำแนกได้ดังนี้ คือ

1) เสียงสระสั้น-ยาวต่างกัน พบว่า คำในจารึกหลายคำมีเสียงสระสั้นกว่าคำภาษาบาลี คือ อ > อา, อิ > อี ตัวอย่างเช่น อจริยน์-อจริยาน์, เถริยน์-เถริยาน์, มหาวิหารวาสิน์-มหาวิหารวาสิน์

2) เสียงพยัญชนะต่างกัน สามารถแยกย่อยได้เป็น

2.1) การซ้อนพยัญชนะสังโยค ที่คำในจารึกจะไม่มีเสียงพยัญชนะสะกด แต่ภาษาบาลีมี เช่น สิธฺ-สิทฺธํ, วิชชาทานํ-วิชชชวาทีนํ

2.2) การใช้ชนิดิตแทนเสียงพยัญชนะที่สูญวรรคอีกด้วย ในคำว่า กสฺมิร-คัธาร-ยวน-วณวาส-ตํปณิธิป-ปสาทกนํ – กสฺมิร-คณฺธาร-ยวน-วณวาส-ตมฺพปณฺณิธิป-ปสาทกานํ และ นวํคัสสฺสสนอถฺยชนวินิจฺยวิสรทานํ – นวํคสฺสตุสฺสสนอถฺยพฺยณฺชนวินิจฺยวิสราทินํ

2.3) การแปลงพยัญชนะ ว > พ ในคำข้างต้นและคำว่า สวสตานํ – สพฺพสฺตตานํ

2.4) การแปลงพยัญชนะ ท > ฏ ในคำว่า ปทสฺมทานิ – ปทสฺสมาฎานิ

จะเห็นได้ว่า ภาษาปรากฏในจารึกหลักนี้มีความใกล้เคียงกับภาษาบาลีเป็นอย่างมาก ชาวพุทธเถรวาทมีความเชื่อถือตามจารีตว่า ภาษาบาลีคือ ภาษามครที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าใช้ในการเทศนาสั่งสอนประชาชน⁶ ความใกล้เคียงกันของภาษาในจารึกกับภาษาบาลีเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรประเทศกับศรีลังกาที่ได้พัฒนางานเขียนภาษาบาลีจนเป็นแบบแผนและเผยแพร่ไปสู่ประเทศต่างๆ ที่นับถือนิกายเถรวาท คือ ไทย ลาว กัมพูชา พม่า ที่ได้ใช้เป็นเครื่องมือศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกเหมือนกัน

⁶ พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย ฐานวุฑฺโฒ), “ถิ่นกำเนิดภาษาบาลี,” *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 3, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 4), (มกราคม-มิถุนายน 2560): 11-87.

3. วัสดุ

ศิลาจารึกส่วนใหญ่มักเป็นแผ่นหินเขียนข้อความตามที่เจ้าของต้องการ อาจประดิษฐานอยู่ในโบราณสถานหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ความพิเศษของจารึกหลักนี้ คือ เป็นจารึกที่มีข้อความจารึกที่แผ่นหิน ซึ่งสลักรวมทั้งรอยพุทธบาทคู่ที่มีขนาดใหญ่ จึงมีความสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะของลวดลายต่างๆ ที่ปรากฏในพุทธบาทด้วย บทความของ J. Elsner and R. Wood⁷ แสดงให้เห็นว่า รอยพุทธบาทในศิลปะอมราวดีนั้นมีที่มาจากภาพสลักเล่าเรื่องในยุคแรกที่ยังไม่มีการสร้างรูปพระพุทธรูปเจ้าในรูปแบบบุคคล (aniconic) ดังตัวอย่างภาพด้านล่างนี้ (ภาพที่ 4) จะเห็นได้ว่า ศิลปินแสดงรูปแทนพระพุทธรูปเจ้าเป็นบัลลังก์ที่วางเปล่า มีเพียงรอยพุทธบาทคู่แสดงอยู่ด้านล่าง โดยบัลลังก์นั้นตั้งอยู่ภายใต้ต้นโพธิ์ มีเทวดาและมนุษย์แวดล้อมกราบไหว้ ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าในศิลปะอมราวดีนั้นนิยมการสร้างรอยพุทธบาทคู่เป็นอย่างมาก

⁷ Jaś Elsner, “Buddhapada: The Enlightened Being and the Limits of Representation at Amarāvati,” *Imagining the Divine: Exploring Art in Religions of Late Antiquity across Eurasia*, eds. Jaś Elsner and R. Wood (London: British Museum, 2021): 95-115.

ภาพที่ 4 แผ่นหินสลักภาพเล่าเรื่องศิลปะอมราวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 5
ที่มา: J. Elsner, “Buddhapada: The Enlightened Being and the Limits of Representation at Amarāvati,” *Imagining the Divine: Exploring Art in Religions of Late Antiquity across Eurasia*, ed. R. Wood (London: British Museum, 2021), 95-111, (with response by Alice Casalini at p.100).

4. สถานที่

จารีกรอยพุทธบาทนี้พบที่โบราณสถานหมายเลข 38 ใกล้ทางเข้า
อุทยานนครชุมโนโกนทะ ซึ่งปัจจุบันได้จมอยู่ใต้น้ำแล้ว จากการสร้างเขื่อน
เก็บน้ำขนาดใหญ่ที่ชื่อ Nagarjuna Sagar Dam ในปี พ.ศ. 2510 จากภาพ
แผนผังด้านล่าง (ภาพที่ 5) จะเห็นได้ว่า โบราณสถานหมายเลข 38 (บริเวณที่วง

Map redrawn by Marie Vaudez based on various ASI publications, under supervision of Ato Griffiths and Akeia Shrivada.

ภาพที่ 5 แผนที่แหล่งโบราณสถานในบริเวณนครชุมน์โกณฑะ
ที่มา: “Geographic Information System,” *Early Inscriptions of Āndhradeśa*,
Accessed April 6, 2022.
<http://hisoma.huma-num.fr/exist/apps/EIAD/gis.html>.

Site 38, Mahāvihāra-vāsīn monastery. See pp. 69 and 71

ภาพที่ 6 โบราณสถานหมายเลข 38 นาครชนโกณฑะ สถานที่พบจารึกรอยพุทธบาท

ที่มา: H. Sarkar, “Some aspects of the Buddhist monuments at Nagarjunkonda,” *Ancient India-A Bulletin of Archaeological Survey of India*, Vol. 16, (1962) 65-84.

5. สารัตถะ

สารัตถะ หมายถึง ใจความหลักที่มุ่งแสดงจุดมุ่งหมายของการจารึก แม้สารัตถะของจารึกหลักนี้จะค่อนข้างสั้น คือ กล่าวถึงการประดิษฐานรอยพุทธบาทคู่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าในวิหารของอาจารย์ฝ่ายวิภชาวาท แต่ทุกคำที่เป็นคุณศัพท์ขยายของอาจารย์เหล่านั้นเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี

5.1 หลักฐานพุทธศาสนานิกายวิชชวาท

วิชชวาท มาจากคำภาษาบาลีว่า วิชช (จำแนกแยกแยะ) + วาท (การกล่าว คำพูด ความเห็น) รวมความว่า การพูดจำแนกแยกแยะ ชาตรี ชุมเสน^๘ ระบุว่า คำว่า “วิชชวาท” นั้นมีใช้ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลในพระบาลีมีข้อความระบุว่า พระพุทธเจ้าทรงเรียกพระองค์เองว่า วิชชวาทิ มีหลักฐานระบุความเป็นมาในคำสอน หัวข้อธรรมหรือแม้แต่การแจกแจงในคัมภีร์ต่าง ๆ ต่อมาในคราวสังคายนาครั้งที่ 3 ที่พระเจ้าอโศกทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ก็มีการใช้หลักการเรื่องวิชชวาทเป็นเกณฑ์สำหรับตัดสินธรรมวินัย ทำให้คณะสงฆ์ที่มีบทบาทในการสังคายนาครั้งนั้นเรียกตัวเองว่าเป็นวิชชวาทิได้ด้วย ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย ในตอนที่พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งให้สิกขวกที่มีใช้ภิกษุหกหมื่นรูปว่า

พระราชาทรงทราบว่ เหล่านี้ไม่ใช่ภิกษุ เหล่านี้เป็น
อัญเดียรถีย์ ก็เพราะพระองค์ได้ทรงเรียนเอาลัทธิมาก่อน
นั่นเอง จึงพระราชทานผ้าขาวแก่เธอเหล่านั้น แล้วให้สึก
เสีย. เดียรถีย์เหล่านั้นแม้ทั้งหมดมีจำนวนถึงหกหมื่นคน.
ลำดับนั้น พระราชาทรงรับสั่งให้อาราธนาภิกษุเหล่าอื่นมา
แล้วตรัสถามว่า กิวกิ ภาณเต สมฺมาสมฺพุทฺโธ ข้าแต่พระคุณเจ้า
ผู้เจริญ! พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีปกติตรัสว่าอย่างไร?

ภิกษุทั้งหลายทูลว่า วิชชวาทิ มีปกติตรัสจำแนก
มหาบพิตร!

^๘ ชาตรี ชุมเสน, “ศึกษาวิเคราะห์ วิชชวาทในพุทธปรัชญาเถรวาท,”
วารสารมหาจุฬาริชาการ, ปีที่ 3, ฉบับที่ 2, (2559): 98-118.

เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลอย่างนั้นแล้ว พระราชาจึง
ตรัสถามพระเถระว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ! พระสัมมา
สัมพุทธเจ้าเป็นวิภชชวาที (มีปกติตรัสจำแนกหรือ?)

พระเถระทูลว่า ขอถวายพระพร มหาบพิตร!

ลำดับนั้น พระราชาทรงรับสั่งว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า
ผู้เจริญ! บัดนี้ พระศาสนาบริสุทธิ์แล้ว, ขอภิกษุสงฆ์จงทำ
อุโบสถเถิด ดังนี้ พระราชทานอารักขาไว้แล้ว เสด็จเข้าไปยัง
พระนคร. สงฆ์พร้อมเพรียงได้ประชุมกันทำอุโบสถแล้ว. ใน
สันนิบาตนั้นมีภิกษุจำนวนถึงหกสิบแสนรูป⁹

จารีกรอยพุทธบาทจากอานนทประเทศขึ้นนี้ปรากฏข้อความว่า
“...อจริยน์ เถริยน์ วิภชชวาทาน์” ซึ่งแปลว่า “...แห่งอาจารย์ทั้งหลาย
ผู้เป็นพระเถระ ฝ่ายวิภชชวาท” เป็นหลักฐานแสดงให้เห็นชัดเจนว่า
คณะสงฆ์ที่วิหารแห่งนี้เรียกตัวเองว่า วิภชชวาที สืบทอดมาจากคณะสงฆ์
ที่มีพระโมคคัลบุตรติสสะเถระเป็นประธานสังคายนาเมื่อ พ.ศ. 236 ซึ่ง
คำว่า “เถริยน์” นี้เป็นต้นเค้าของคำว่า “เถรวาท” ที่ใช้เป็นชื่อเรียกคณะสงฆ์
ในฝ่ายที่ถือพระไตรปิฎกภาษาบาลีแทนคำว่า หินยาน ซึ่งมีความหมาย
ในทางลบ

และคำว่า “มหาวิหารวาสิน” ที่หมายถึง **ผู้อยู่ในฝ่าย
มหาวิหาร** ยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างอมราวดีกับนิกาย
มหาวิหารในศรีลังกาอีกด้วย ดังนั้น เมื่อพระพุทโธมหาราชจะเดิน
ทางไปแปลคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ จึงต้องเดินทางไปศึกษาที่สำนัก
วัดมหาวิหารที่เป็นนิกายวิภชชวาทสายตรงจากอินเดีย

⁹ วิ.มหา.อ. 1/101-102 (ไทย.มมร)

5.2 หลักฐานการส่งสมณทูตครั้งสมัยพระเจ้าอโศก

ปัจจุบันหลักฐานทางโบราณคดีหลายชิ้นต่างยืนยันการที่พระเจ้าอโศกทรงส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในพื้นที่ต่าง ๆ 9 สายด้วยกัน คือ การขุดพบผอบบรรจุอัฐิที่มีจารึกชื่อของพระสมณทูตในโบราณสถานต่าง ๆ คือ สาญจี (Sanchi) โสนาริ (Sonari) และอานเธร์ (Andher) รัฐมัธยประเทศ ประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นจารึกที่มีอายุร่วมสมัยกับพระเจ้าอโศกคือราวพุทธศตวรรษที่ 3 จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศก็เป็นอีกหลักฐานหนึ่งที่มีอายุถัดมาคือราวพุทธศตวรรษที่ 9 ดังปรากฏคำสมาสยวที่ว่า

“กศฺมิร-คัธรา-ยวน-วนวาส-ตัมปณฺธิป-ปสาทกนั”

ที่แปลว่า “(อาจารย์) ผู้เป็นที่ชอบใจ (หรือเป็นที่เลื่อมใส) แห่งชนชาวกัศมีระ คัณธาระ ยวนะ วนวาสะ และตัมพณฺธิทีปะ” สถานที่ทั้ง 5 แห่งนั้น คือ 1) กัศมีระ ปัจจุบันคือแคว้นแคชเมียร์ (Kashmir) ในประเทศอินเดียและปากีสถาน 2) คัณธาระ ปัจจุบันคือบริเวณตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศปากีสถานและตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอัฟกานิสถาน 3) ยวนะ คืออดีตแคว้นแบคเตรีย (Bactria) ปัจจุบันคือบริเวณประเทศอัฟกานิสถาน ทาจิกิสถาน และอุซเบกิสถาน 4) วนวาสะ ปัจจุบันคือแคว้นกรณาฏกะ (Karnataka) ทางตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย เป็นหลักฐานแสดงว่านิกายวิชัยชาตได้ขยายออกไปสู่พื้นที่ต่าง ๆ ที่กล่าวข้างต้น

6. ตัมพปณฺณิทีปะ ปัจจุบัณคฺคิประเทศศรีลังกา

จะเห็นได้ว่า ชื่อสถานที่ทั้ง 5 แห่งนั้นตรงกับพื้นที่ที่พระโมคคัลลีบุตร-ติสสเถระส่งพระเถระไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาถึง 4 สาย โดยสายที่ 1 นั้นได้ปรากฏชื่อภิกษุและคณาจารย์อยู่ด้วยกัน ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาวา

ได้ยินว่า พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ครั้นทำตติย-สังคตินี้แล้วได้ดำริอย่างนี้ว่า ในอนาคต พระศาสนาจะพึงตั้งมั่นอยู่ด้วยดีในประเทศไหนหนอแล ? ลำดับนั้น เมื่อท่านไคร่ครวญอยู่ จึงได้มีความคิดดังนี้ว่า พระศาสนาจักตั้งมั่นอยู่ด้วยดี ในปัจจุณฺติมชนบททั้งหลาย. ท่านจึงมอบศาสนิกजन ให้เป็นภาระของภิกษุเหล่านั้น แล้วส่งภิกษุเหล่านั้น ๆ ไปในรัฐนั้น ๆ คือ (1) ส่งพระมัทธเนติกเถระไปยังรัฐกัสมิระคณา ด้วยสั่งว่า ท่านไปยังรัฐนั้นแล้ว จงประดิษฐานพระศาสนาในรัฐนั้น (2) ท่านได้ส่งพระมหาเทวเถระอย่างนั้นเหมือนกัน แล้วส่งไปยังมหิสกมณฑล (3) ส่งพระรักขิตเถระไปยังวนวาสีชนบท (4) ส่งพระโยนกธรรมรักขิตเถระไปยังอปรัณฑกชนบท (5) ส่งพระมหาธรรมรักขิตเถระไปยังมหารัฐชนบท (6) ส่งพระมหารักขิตเถระไปยังโลกเป็นที่อยู่ของชนชาวโยนก (7) ส่งพระมัทธมเถระไปยังชนบทอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งหิมวันตประเทศ (8) ส่งพระโสณเถระ 1 พระอุตตรเถระ 1 ไปยังสุวรรณภูมิชนบท (9) ส่งพระมหินทเถระผู้เป็นสัทธวัหาริกของตนกับพระอัญญเถระ พระอุตตยเถระ พระสัมพลเถระ พระภททสา-

เถระ ไปยังเกาะดัมพปณิทวีป ด้วยสั่งว่า พวกท่านไป
ยังเกาะดัมพปณิทวีปแล้ว จงประดิษฐานพระศาสนาใน
เกาะนั้น¹⁰

หลักฐานจารีกรอยพุทธบาทนี้แสดงให้เห็นว่า ในราวพุทธศตวรรษ
ที่ 9 ยังมีเครือข่ายคณะสงฆ์นิกายวิภจจวาทในพื้นที่เหล่านี้อยู่

หลักฐานเชื่อมโยงอมราวดีในประเทศไทย

Di Crocco, Virginia McKeen¹¹ ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของ
รอยพุทธบาทชิ้นนี้ไว้ว่า มีขนาดใกล้เคียงกับรอยพุทธบาทที่ติรัต (Tirat)
ประเทศปากีสถาน ที่อดีตอยู่ในแคว้นคันธาระและที่คิรินตะ (Kirinda)
ประเทศศรีลังกา ดังนั้นรอยพุทธบาทคู่นี้อาจสัมพันธ์กับนิกายวิภจจวาท
ด้วยก็ได้

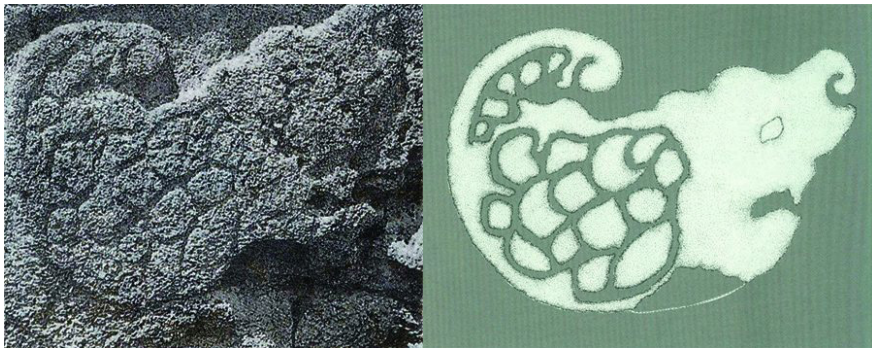
การพบรอยพุทธบาทคู่ที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยคือรอย
พุทธบาทที่โบราณสถานสระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ ตำบลโคกปีป อำเภอ
ศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่ง จวน คงแก้ว¹² ได้กล่าวถึงรอยพุทธบาท
คู่นี้ไว้ว่า มีรูปธรรมจักรอยู่กลางฝ่าพระบาทเหมือนกับรอยพระ
พุทธบาทที่นาคราชุนโกณฑะ อันเป็นแบบอย่างของสมัยศิลปะอมราวดี

¹⁰ จิ.มหา.อ. 1/105-106 (ไทย.มมร)

¹¹ Di Crocco and Virginia McKeen, *Footprints of the Buddhas of this Era in Thailand* (Bangkok: Siam Society, 2004), 11.

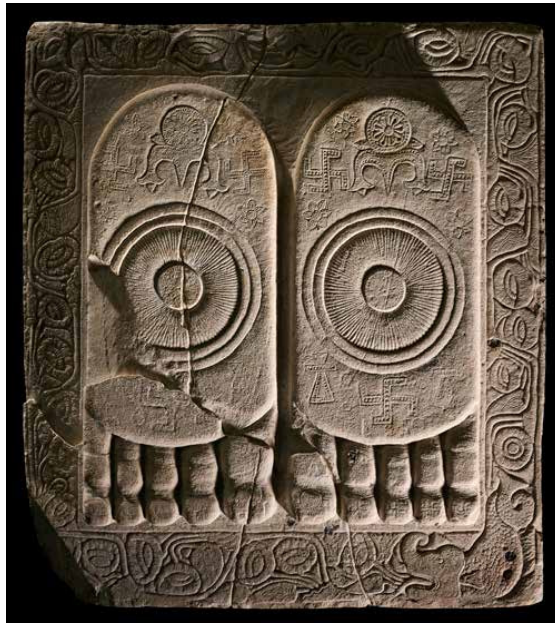
¹² จวน คงแก้ว, “พุทธศิลป์ในรอยพระพุทธรูป,” *วารสารวิจัยสหวิทยาการ
ไทย*, ปีที่ 11, ฉบับที่ 4, (กรกฎาคม–สิงหาคม 2559): 76.

หลักฐานจากโบราณสถานสระแก้วอันเป็นสระน้ำโบราณ ซึ่งอยู่ห่างจากรอยพุทธบาทคู่ที่สระมรกตในไปทางทิศเหนือราว 4 กิโลเมตรผนังของสระแก้วนี้มีภาพแกะสลักเป็นรูปมกร (ภาพที่ 7) ซึ่งคล้ายกับรูปมกรที่เป็นลวดลายประดับที่มุมล่างด้านขวาของรอยพุทธบาทคู่จากอมราวดีชิ้นหนึ่ง (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 7 รูปมกรที่สระแก้ว

ที่มา: ไมเคิล ไรท, “มกร’ ปลามึงวงช้าง ศิลปะรุ่นแรก,” *Silpa-mag*,
2 พฤศจิกายน 2560,
https://www.silpa-mag.com/history/article_12265.

ภาพที่ 8 แผ่นหินสลักภาพพุทธบาทคู่ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 8

ที่มา: Jaś Elsner, “Buddhapada: The Enlightened Being and the Limits of Representation at Amarāvati,”: 95-111.

นอกจากนี้ในสมัยสุโขทัย ยังปรากฏหลักฐานว่า พระมหาสามีศรี-
ศรัทธราชจุฬามณีศรีรัตนลังกาทีปะ ซึ่งเป็นหลานของพ่อขุนผาเมือง ได้
เดินทางไปถึงธานยกภูกะ (ชื่อเดิมของเมืองอมราวดี) และได้กราบไหว้
พระมหาธาตุเจดีย์ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นอมราวดีสถูป ดังข้อความในจารึก
ศรีชุม บรรทัดที่ 36-37 ที่ว่า

“.....ในมัชฌิมเทศในปาดลีนุตรนกรใกล้ฝั่งน้ำอโนมา
นทีพระศรีรัตนมหาธาตุเป็นเจ้าชื่อศรีธาบุญกดา”¹³

จากหลักฐานที่กล่าวมาข้างต้น สามารถเชื่อมโยงให้เห็นว่า เมือง
อมราวดียังเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งของพุทธศาสนาของพระสงฆ์สุโขทัย
ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 20 ที่เดินทางไปจาริกแสวงบุญและแสดงถึงภาพ
ความรุ่งเรืองในอดีตได้เป็นอย่างดี

สรุป

จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ เป็นแผ่นหินสลักรอย
พุทธบาทซึ่งจารึกด้วยอักษรพราหฺมีแบบอินเดียได้แบบสมัยราชวงศ์วิษณุ-
กฤตติน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 มีข้อความภาษาปรากฏที่มีความ
ใกล้เคียงกับภาษาบาลีมาตรฐานของเถรวาทมาก มีเนื้อหาเกี่ยวกับการ
ประดิษฐานรอยพุทธบาทคู่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าในวิหารของอาจารย์
ฝ่ายวิภิกขวาท จารึกหลักนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงความเชื่อมโยง
ระหว่างนิกายวิภิกขวาท เถรวาท และสำนักมหาวีหารในศรีลังกา รวมทั้ง
เป็นหลักฐานแสดงถึงพระพุทธศาสนาที่แพร่กระจายไปยังพื้นที่ต่าง ๆ
หลังการสังคายนาครั้งที่ 3 ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา
ส่วนด้านภาษาที่ใกล้เคียงภาษาบาลีเป็นสิ่งที่ช่วยแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการ
ด้านภาษา ซึ่งสามารถนำมาช่วยในการตีความจารึกพุทธศาสนาอื่น ๆ ที่พบ
ในอินเดียได้ด้วย นอกจากนี้ยังเป็นหลักฐานในทางคติความเชื่อเรื่องรอย
พุทธบาทคู่ที่สามารถเชื่อมโยงถึงพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยใน

¹³ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, *ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย*
(กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2548), 115.

สมัยโบราณได้ และเมื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์กับจารีกในสมัยสุโขทัยยิ่ง
เป็นการฉายภาพให้เห็นถึงความทรงจำของพระสงฆ์ไทยในพุทธศตวรรษ
ที่ 20 ที่เดินทางไปจาริกแสวงบุญถึงอมราวดี ก่อนที่ภาพความรุ่งเรืองของ
อมราวดีจะหายไปจากความทรงจำของคนไทย

กิตติกรรมประกาศ

ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์
ประพันธ์วิทยา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สมบัติ มั่งมีสุขศิริ ผู้ช่วยศาสตราจารย์
ดร. กังวล ศัชนิมา และคณะผู้แปลจารีกสันสกฤตที่สำคัญในอินเดียและเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ ที่ได้มอบคำแปลจารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ
และข้อมูลพร้อมทั้งคำชี้แนะที่เป็นประโยชน์ในการเขียนบทความขึ้นนี้

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. คัมภีร์

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ชุด 91 เล่ม.
นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2555.

2. หนังสือ

จตุพร ศิริสัมพันธ์, พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ, เอมอร เชาว์นสวน,
สมภพ มีสบาย และศิวพร ฮาชันนารี. ประชุมจารึกจาริกสุโขทัย
ภาคที่ 8. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2548.
สุภัทรดิศ ดิศกุล. วัฒนธรรมการของศิลปะอินเดียแบบอมราวดี. พระนคร:
กรุงสยามการพิมพ์, 2511.

3. บทความ

จวน คงแก้ว. “พุทธศิลป์ในรอยพระพุทธรูปบาท.” วารสารวิจัยสหวิทยาการ
ไทย, ปีที่ 11, ฉบับที่ 4, (กรกฎาคม-สิงหาคม 2559): 76.
ชาติรี ชุมเสน. “ศึกษาวิเคราะห์ วิถีชีวิตในพุทธปรัชญาเถรวาท.”
วารสารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ปีที่ 3, ฉบับที่ 2, (2560): 98-118.
ชาซากิ ชิซูกะ. “วิธีเขียนแผนภาพการแตก 18 นิกาย.” วารสาร
ธรรมธรรมา, ปีที่ 3, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 4), (มกราคม-มิถุนายน
2560): 127-162.

พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย). “ถิ่นกำเนิดภาษาบาลี.” *วารสารธรรมธارا*, ปีที่ 3, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 4), (มกราคม-มิถุนายน 2560): 11-87.

4. ข้อมูลจากเว็บไซต์

ไมเคิล ไรท. “‘มกร’ ปลาเมืองวังช้าง ศิลปะรุ่นแรก.” *Silpa-mag*, 2 พฤศจิกายน 2560.
https://www.silpa-mag.com/history/article_12265.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

CROCCO, Di and Virginia McKeen. *Footprints of the Buddhas of this Era in Thailand*. Bangkok: Siam Society, 2004.

2. บทความภาษาอังกฤษ

BAUMS, Stefan, GRIFFITHS, Arlo, STRAUCH, Ingo and TOURNIER, Vincent. “Early Inscriptions of Āndhradeśa: Results of fieldwork in January and February 2016.” *Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient*, Tome 102, (2016): 355-398.

COUSINS, LS.. “On the Vibhajjavādins: The Mahimsāsaka, Dhammaguttaka, Kassapiya and Tambapaṇṇiya branches of the ancient Theriyas.” *Buddhist Studies Review*, Vol. 18, No. 2 (2001): 131-182.

SARKAR, H. “Some aspects of the Buddhist monuments at Nagarjunkonda.” *Ancient India - A Bulletin of Archaeological Survey of India*. Vol. 16, (1962): 65-84.

TOURNIER, Vincent. “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmraparṇīya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th – 6th Century Āndhradeśa.” *Indo-Iranian Journal*, 61, (2018): 20-96.

3. หนังสือรวมบทความภาษาอังกฤษ

ELSNER, Jaś. “Buddhapada: The Enlightened Being and the Limits of Representation at Amarāvati,” *Imagining the Divine: Exploring Art in Religions of Late Antiquity across Eurasia*, editor by Jaś Elsner and R. Wood. London (British Museum, 2021): 95-115.

4. ข้อมูลจากเว็บไซต์

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “Nagarjunakonda.” *Encyclopedia Britannica*, June 12, 2015. <https://www.britannica.com/place/Nagarjunakonda>.

Early Inscriptions of Āndhradeśa. “EIAD 61 Buddhapāda from site 56 at Nagarjunakonda.” Accessed April 6, 2022.

<http://hisoma.huma-num.fr/exist/apps/EIAD/works/EIAD0061.xml?&odd=teipublisher.odd>.

Early Inscriptions of Āndhradeśa. “Geographic Information System.” Accessed April 6, 2022.

<http://hisoma.huma-num.fr/exist/apps/EIAD/gis.html>.